İTTİHATÇI "BİR KÜRD"

ABDULLAH CEVDET

AYHAN IŞIK

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde başlayan Batılılaşma çabaları, devlet kurumlarındaki reformlar ve bu değişikliklerin öncüleri olan elit bir grubun, -iktidar mekanizmasının içinde ve yakınında yer alanların- karakteristik yapıları günümüzde hâlâ çok yönlü olarak tartışılmaktadır. Bunların en önemlileri kuşkusuz Türk devleti ve toplumu içinde kültürel ve siyasal kurucu role sahip *İttihatçılar*'dır.[1] İttihatçılar ve öncülleri olan *Yeni Osmanlılar* grubunun temel amacı *hasta* ve çökmekte olan Osmanlı devletini kurtarmaktı. Devleti kurtarmayı kendilerine misyon edinen bu dönemin sayıca az okur yazar ve yönetici cenahını birleştiren temel noktalardan biri, devletin iyi yönetilemediği ve dolayısıyla buna müdahale edilmesi gerektiğiydi. Abdullah Cevdet de bu dönemi anlamak açısından, üzerinde çokça tartışma yürütülen ve Kürt kimliğiyle bilinen İttihatçı entelektüellerden biriydi. İttihatçıları tanımlarken veya incelerken onların düşünsel ve politik olarak homojen olmadığını gözden kaçırmamak gerekir. İki farklı siyasal anlayış -ademi merkeziyetçi ve merkeziyetçi- ve iki farklı yaklaşım -entelektüel ve militarist- İttihatçıların tanımlanmasında anahtar kelimeler olarak düşünülebilir. Bu kısa yazı, birçok tarihçinin ifadesiyle İttihatçıların en üretken ve entelektüel üyesine, bu cemiyetin kurucularından Dr. Abdullah Cevdet'in düşüncelerine, siyasi duruşuna ve kurucularından olduğu İttihatçı geleneğe ve özellikle Kürtlere dair yazdıklarına odaklanacaktır.

İTTİHATÇILIK

Osmanlı İmparatorluğu'nda, 19. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte muhalif bir grup olarak *Yeni Osmanlılar* ortaya çıkmıştı. Osmanlı devletinde merkezileşme/modernleşme uğraşları yüzyılın başından itibaren bir ivme kazanmıştı. Bu dönemde Avrupa'ya gidip gelen sayıca az Osmanlı bürokratı, oradan yeni fikirleri benimseyerek dönmüşlerdi. Fransız Devrimi ve Batı'daki diğer yapısal dönüşümlerden ciddi anlamda etkilenen bu yeni grubun başlıca amacı, Şerif Mardin'in ifadesiyle "Osmanlı İmparatorluğu'ndan bir 'meclis-i meşveret'in kurulmasını sağlayarak siyasi iktidarın paylaşılmasını kurumlaştırmak, bir kuvvetler ayrımı sağlamaktı."[2] Çünkü onlara göre asıl mesele çökmekte olan devletin kurtarılmasıydı, zihniyet dönüşümü ya da onların ifadesiyle Batılılaşma daha tali bir plandaydı!

İttihatçılar, nam-ı diğer *İttihad-ı Osmani Cemiyeti* ise, Ohrili İbrahim Temo, Arapgirli Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak Sukuti, Kafkasyalı Mehmet Reşit ve Bakülü Hüseyinzade Ali tarafından 21 Mayıs 1889 yılında kuruldu.[3] Hanioğlu, bu cemiyeti önceleri Temo ve Sukuti'nin planladığını ardından Abdullah Cevdet, Mehmet

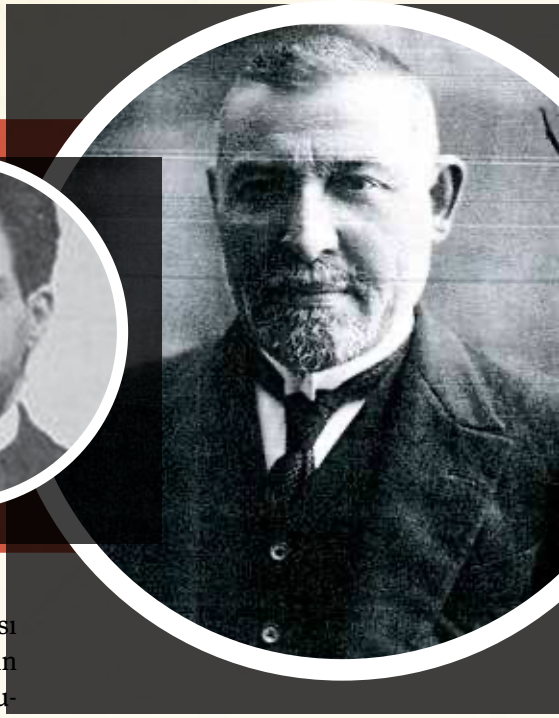

İTTİHAD-I OSMANİ CEMİYETİ, Ohrili İbrahim Temo, Arapgirli Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak Sukuti, Kafkasyalı Mehmet Reşit ve Bakülü Hüseyinzade Ali tarafından 21 Mayıs 1889 yılında kurulur. Hanioğlu, bu cemiyeti önceleri Temo ve Sukuti'nin planladığını ardından Abdullah Cevdet, Mehmet Reşit ve Hikmet Emin ile kurduklarından bahseder.

Reşit ve Hikmet Emin ile kurduklarından bahseder. Dündar kitabında Bakülü Hüseyinzade Ali'nin kurucular arasında olduğunu söyler ama Hanioğlu bu isim yerine Emin'in adını zikreder.[4] Cemiyetin toplantılarının Abdullah Cevdet'in odasında yapılması ve ilk beyannamenin onun tarafından yazılması cemiyet içinde önemli bir konumda olduğunu gösteriyordu.[5]

Birçok tarihçi dönemi incelerken tıbbiyelilerin II. Abdülhamid'e muhalefetinin özgün bir rolde olduğunu ve bunu okulun eğitim sistemine veya hocalarının etkisine bağladığını görebilmekteyiz. Bu yaklaşım doğru olmakla birlikte, Mardin buna daha pratik eklemeler yapar: "Jön Türklerden tıbbiye çıkışlı olanlarının düşünce kalıbını anlamak, bir bakıma kolay. Doktor olarak yetiştikleri için bunlar, "hayat" adını verdiğimiz süreci kimyasal, fiziksel biyolojik değişmelere, "maddi" etmenlere bağlıyorlardı."[6] Yine buradan yola çıkarak hem Hanioğlu hem de Mardin'in vurguladıkları ayrı bir nokta vardır; devletin hasta olduğu ve doktorların da bu hastalığı iyileştirecek kişiler olduğu algısı. Dolayısıyla bu okulda yetişenlerin kendilerine biçtikleri bir *kurtarma* misyonu vardı. Hasta olan bir devletin kurtarılması yaklaşımı bir bakıma dönemin düşünce yapısına hâkim olduğundan bu fikre sahip bireylerin diğer muhalif siyasi düşüncelere yakın olmalarını engellemiş ve âdeta İttihatçıların gözlerini diğer düşünce akımlarına karşı kör etmişti. Temel bir hedefe odaklandıkları ve bu amaç için her düşünceden yararlanılabilecek faydacı fikri yapı hâkim olduğundan, Batı'dan edindikleri düşünceleri de sorgulamadan kabul edebiliyorlardı.

Bir öğrenci grubu konumundaki cemiyetin üyeleri, 1890'ların ortalarına kadar fazla bir gelişme gösteremeden çalışmalarını sürdürdü. Bu tarihlerden sonra cemiyette örgütsel ve düşünsel bir hareketlilik başladı. Cemiyet, önceleri felsefi tartışmaların ağır bastığı, siyasal faaliyetlerin yok denecek düzeyde olduğu bir düşünce hareketi konumundaydı. Paris ve diğer Avrupa kentlerinde konumlanmış sürgün birçok Osmanlı entelektüeli bulunmaktaydı. Cevdet, Sukuti ve Tunalı Hilmi'nin başını çektiği cemiyet üyesi bir grup Cenevre merkezli *Osmanlı* adıyla yeni bir gazete çıkararak (1897) muhalefeti bu gazete üzerinden yürütmeye başladı. Fakat öte yandan, Cevdet ve *Osmanlı* gazetesi çevresi devletten aldıkları parayla geçinmekteydi. Abdulhamid ile anlaşırlarsa, ona karşı eleştiri yapmamaları karşılığında kimi siyasal sürgünler serbest bırakılacak ve yeni görevlere atanacaklardı.[7] Ahmed Rıza -ki kendisi muhalefetin liderlerinden biriydi- ve ekibi ise bu teklifi reddetmekteydi. Cevdet ve arkadaşları 1902 yılında yapılan kongrede, Rıza'nın siyasal açıdan merkeziyetçi fikirlerinin aksine, ademi merkeziyetçi düşünceleri savunan Prens Sabahattin'e yaklaşacaktı. Prens Sebahattin de "teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkeziyet cemiyeti"'ni kurarak muhalefetini bunun üzerinden yürütecekti.

Cevdet'in devletten maaş alması karşılığında düşüncelerini kısması, eleştirilerini gizli yapması veya farklı mahlaslar kullanması cemiyet içindeki konumunu oldukça değiştirdi. 1903 yılında Paris'e uğrayan Cevdet'in, Ahmed Rıza ve arkadaşlarının kendisini Abdulhamid'in teklifini reddetmemesi nedeniyle hain olarak görmeleri üzerine bu grupla ilişki kuramayıp geri plana düştüğü söylenebilir.[8] Bu du-

Abdullah Cevdet bir doktor olarak koyduğu teşhis medenileşememe ve Batılılaşamamaydı. Bunun için hem Osmanlı mensubu tüm toplumlara, ama özellikle Kürtlere dair zamanla değişen siyasi düşünceleri çerçevesinde farklı tedavi yöntemleri öneriyordu; Osmanlıcılık, özerk yönetimler, bağımsızlık vb. toplum geri bırakılmış lakin basiret gösterip bu durumdan çıkamayacağı için elinden tutulması gereken bir konumdaydı.

rum Cevdet'in daha içe dönük ve düşünsel faaliyetlerin merkezde yer aldığı yeni bir tutum almasına neden oldu.[9] İctihad matbaasını da bu dönemde kurdu ve aynı isimle ölümüne kadar devam eden dergiyi Cenevre, Kahire ve İstanbul gibi farklı kentlerde basmaya devam etti.[10] Bu süreç Cevdet'in hayatında bir dönüm noktası oldu. Cemiyet içindeki konumunu belirlemesi açısından da ayrıca önemliydi. Takip eden yıllarda, âdeta kimseye yaranamayan ve belki de hayatı boyunca daha fazla hissedeceği yalnızlığa itildi, belki de çekildi. Cevdet, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a dönene kadar, 1905-1910 yılları arasında, Mısır'da kaldı ve faaliyetlerini burada sürdürdü. Mısır'ın tercih edilmesinin sebebi imparatorluğun buradaki yayın faaliyetlerine karışamamasıydı.[11]

Cemiyet, muhalefeti askeri bir veçheye taşımaya uğraşırken Cevdet siyasal muhalifliğini sürdürse de bu tutumu sadece dergilerde yazdığı yazılardan müteşekkildi. Siyasal olarak pasif bir duruma düşen Cevdet'in bu konumu sadece kendisinden de kaynaklanmıyordu. Çünkü İttihatçıların "1907 Kongresi'ne" de davet edilmemişti. Bu kongrede *Terakki ve İttihad Cemiyeti* ile 1906 yılında Selanik'te kurulan *Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin* birleşmesiyle *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, İTC ortaya çıkmıştı ve Ahmed Rıza etkinliğini bu kongreyle birlikte yitirmişti. Yeni grubun karakteristik özelliği, diğerleri gibi öğrenci grubu değil merkezinde Müslüman orta sınıflardan gelen genç subay ve memurların olmasıydı.[12] Özellikle askeri- komitacılık eğilimli yeni bir grup cemiyetin idaresini üstlenmiş ve cemiyet başından itibaren kurucuları olan entelektüellerin elinden çıkarak askeri kanadın denetimine girmişti. Hanioğlu bu dönüşümü, "cemiyet ihtilal öncesinde mevcut 83 şube ve hücresini iki yıldan az bir süre içinde 360'a ve takriben 2250 olan üye sayısını aynı sürede 850.000'e çıkarttığında bir kitle örgütü haline gelmişti" şeklinde ifade ediyor.[13] Cemiyetin bu örgütlülüğü bir yıl sonrasında ikinci *vatansever bir darbe olan* II. Meşrutiyet'i ilan ettirecekti. Lakin asıl önemli nokta cemiyetin düşünce yapısının giderek değişmesi, militer kimlikli bir Türkçüleşmesinin görülmesiydi. Burada sorulacak temel soru cemiyetin entelektüel faaliyetlerden siyasal faaliyetlere dönüşmesinde, onun etnik olarak da Türkçüleşmesine bir etkisi olmuş muydu?

"BİR KÜRD" OLARAK ABDULLAH CEVDET

Abdullah Cevdet kuruluşunda yer aldığı, birçok bildirisinde imzasının olduğu ve zamanla uzaklaştığı önceleri çok kimlikli muhalif, sonraları soykırım ve katliamların müsebbibi Müslüman-Türk muktedir bir harekete dönüşen İttihatçı cemiyetin "Bir Kürd"[14] mahlaslı kurucu entelektüellerinden biriydi. Cevdet, 9 Eylül 1869 tarihinde Arapkir'de doğdu. Babası Diyarbekir'de birinci tabur kâtiplerinden Ömer Vasfi Efendiydi. Cevdet, ilk eğitimini babası ve imam olan amcasından aldı. Hozat ve Arapkir'deki ilk öğrenim yıllarının ardından, Mamuret-el Aziz Askeri Rüştiyesi'ne kaydoldu. Ardından Kuleli Askeri Tıbbiye İdadisi'ne geçti ve devamında da Mekteb-i Tıbbiye'ye kaydoldu.[15] Abdullah Cevdet'in Askerî Tıbbiye'ye geldiğinde sahip olduğu dinî fikrin değiştiği, okulun düşünce ortamından fazlasıyla etkilenip biyolojik materyalizme yöneldiği anlaşılıyor. Biyolojik materyalizmin ve/veya Avrupa'dan esinlenerek alınan ve felsefi yaklaşımları sorgulanmadan kabul edilen fikri yapısıyla şekillenmiş Mekteb-i Tıbbiye'nin, toplumsal duyarlılık ve siyasal muhalefetle birleş-

tiği ortamda yetişen, istibdada ve hanedana muhalif bir entelektüeldi Cevdet.[16] Cemiyeti kurmaları da Cevdet'in kaydolduğu seneye denk gelmesi onun kimi muhalif fikirleri önceden de edindiği izlenimi vermekteydi.

Devleti kurtarmak gibi "mukaddes" bir amaç içindeyken ve yukarıda da kısaca bahsettiğimiz ekonomik olarak hâlâ devletten geçinen ve ona bağımlı olan bir aydın grubunun, Fransız Devrimi'nden etkilenerek diline doladığı eşitlik, özgürlük ve kardeşlik gibi kavramları elit bir grup olarak ne amaçla ve nasıl kullandıkları tartışmalıydı. İmparatorluğun adının Osmanlı olmasını kabullenemeyen Cevdet (ironiktir ki *Osmanlı* gazetesinin de kurucularındandır) buna başka bir alternatif bulamamış olacak ki hanedandan daha kapsayıcı ama yeni bir soruna sebebiyet verecek bir isim olarak *Türkiyelilik* gibi günümüzde de tartışılan bir tanım bulmuş ve "dünyada hangi millet hangi devlet vardır ki hükümdar ailesinin ismiyle tanınsın?" diyerek de bunu meşrulaştırmaya çalışmıştı.[17] Anlaşılıyor ki Cevdet'in yazılarına "Bir Kürd" olarak imza atması ve Kürtlüğünü açıkça ifşa etmesine karşın dönemin zihni yapısında Türklük hiyerarşik olarak başat konumdadır. Osmanlı ismine alternatif aranırken bile onlarca farklı etnik yapıyı barındıran bu imparatorluğa dar gelecek farklı bir isim olarak Türklüğü ve Türkiyeliliği önerdiği görülmektedir. Cevdet, âdeta İttihatçılar içinde yavaş yavaş belirginleşmeye başlayan Türk milliyetçisi kanadın elinden bu kavramı alıp daha geniş bir anlam vererek tanımlamaya çalışmaktaydı. Fakat II. Meşrutiyet sonrası, özellikle İstanbul'a döndükten sonra Kürt cemiyet ve yayın çevreleriyle ilişkileri sonrası Hanioğlu'nun ifadesiyle her etnik yapının kendisini geliştirmesi Türk ulusu etrafında yapılacak bir birleşmenin gereksiz ve yararsız olduğuna vurgu yapması bu düşüncesinin uzun ömürlü olmadığını da gösteriyordu.[18]

Cevdet, çok farklı konularda eserler üretmiş, hem cemiyet içinde hem de entelektüel camiada bunların tartışılmasını sağlamıştı. Bu tutumundan dolayı modernleşmeyi ele alış biçimi, topluma yaklaşımı, kendisine ve çevresine yüklediği toplumsal ve siyasal misyon onun *ansiklopedist*[19] bir metotla meseleye yaklaştığını göstermekteydi. Doktor olarak koyduğu teşhis medenileşememe ve Batılılaşamamaydı. Bunun için hem Osmanlı mensubu tüm toplumlara, ama özellikle Kürtlere dair zamanla değişen siyasi düşünceleri çerçevesinde farklı tedavi yöntemleri öneriyordu; Osmanlıcılık, özerk yönetimler, bağımsızlık ona göre toplum geri bırakılmış lakin basiret gösterip bu durumdan çıkamayacağı için elinden tutulması gereken bir konumdaydı. Bu nedenle onlara hemen her konuda bir bilgi yüklemesi yapmak gerektiğine inanıyordu. Ne yazık ki daha sonraki döneme de miras olarak kalan bu entelektüel ve siyasi jakoben anlayışın etkileri toplumsal farklılıkları ve hakikati görmenin önünde-

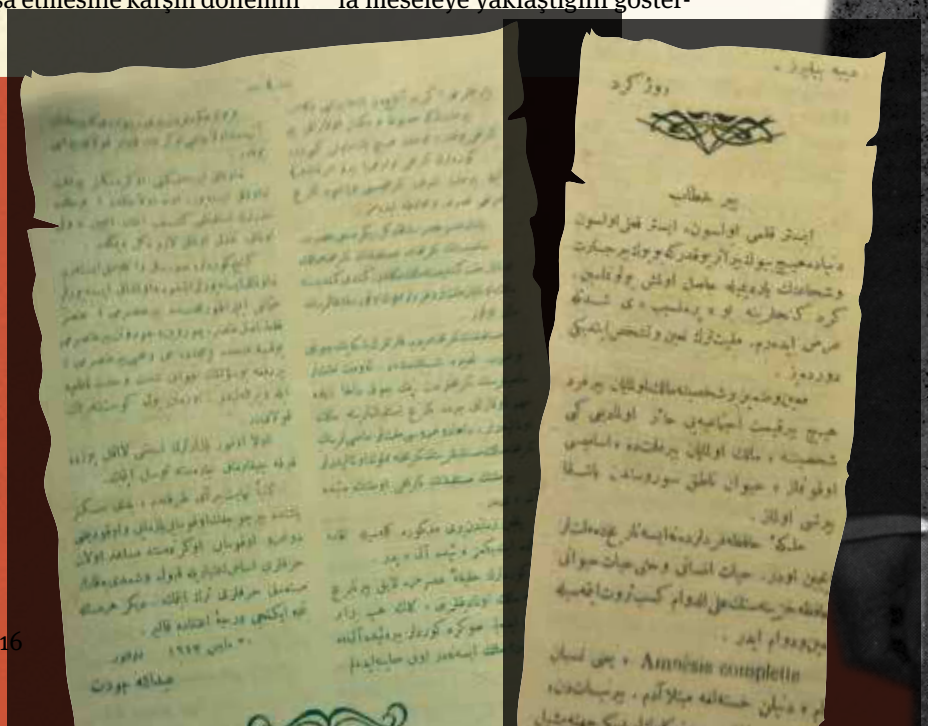

Abdullah Cevdet'in "Bir Hitap" başlıklı yazısının bulunduğu *Rojî Kurd*'ın 2. sayısı.

ki en büyük engel oldu. Abdullah Cevdet başta olmak üzere İttihatçıların yüklendiği misyon böylesi bir elitizm, eklektizm ve yüzeysellikle tanımlanabilir. Ve bu, dönüştürme iddiasında oldukları geniş coğrafyanın özgünlüklerini görmelerine mani olmuş, Mardin'in ifadesiyle 'özgün bir felsefe ve bir ideoloji yaratmalarını engellemişti.'[20]

İTC, 1908 yılında Abdülhamid'e *Kanun-i Esasi*'yi kabul ettirdiğinde bu aynı zamanda yeni bir dönemin de başlangıcını işaret ediyordu. 31 Mart Vakası ve 1913 Bab-ı Ali Baskını ve yine 1913 Kongresi gibi tarihsel süreçler cemiyet içindeki farklılaşmayı askerileşme ve Türkçüleşme olarak netleştirdi. Bunu cemiyetin 1906 öncesi ve sonrası yayın organlarının adlarında da takip etmek mümkündü; öncesinde *Meşveret, İctihad, Mizan* vb daha çok düşünceyi çağrıştıran isimler varken sonrasında *Silah, Süngü, Top, Tüfenk, Hançer* vb başlıklı yayınların ortaya çıkması cemiyetin dönüşen zihniyetini de gayet açık bir biçimde ele vermekteydi.[21]

Abdullah Cevdet II. Meşrutiyet sonrası İstanbul'a geldi ve burada yayın çalışmalarını sürdürdü. O zamana dek fikirlerini kendi matbaasıyla yaymaya devam etti ve cumhuriyete kadar politik olarak herhangi bir çalışma içinde olmadan entelektüel faaliyetlerini sürdürdü. [22] Fakat bu dönemim hükümetleriyle arası pek iyi olmadı ve *İctihad* birkaç kez kapanınca, isim değiştirip yayın hayatını sürdürmek zorunda kaldı.

Cevdet, İstanbul'a döndükten sonra Kürtlere dair yazılarını artırdı. Kürt uluslaşma hareketi özellikle 1912'de kurulan *Kürt Talebe Hêvî* Cemiyeti'yle[23] iyice belirginleşmişti. Cevdet'in de cemiyet çevresiyle ilişkileri sıklaştı. Hêvî Cemiyeti tarafından 1913'te yayımlanan *Rojî Kurd*[24] dergisindeki *Bir Hitap* yazısında, Kürt gençlerine tarih bilinci, mensubu oldukları toplumun geçmişi ve geleceği konularında ısrarcı bir biçimde tavsiyelerde bulundu, eleştiriler yaptı:

"Kürt gençlerine bu "prensip"i şiddetle arz ederim. Milliyetlerin belirginleştiği ve kişilik kazandığı bir devirdeyiz (...)Yakın zamandan beri "mefkûre" kelimesiyle ortaya koyup ifade ettiğimiz "ideal"dir. Kürtlerin hakikaten yüzyılımıza layık bir tarih kitabına sahip olmadıklarını gelin hep beraber itiraf edelim. Sonra Kürtler bir "ideal"e sahip midir? Sahip ise nedir onu bir gözden geçirelim."[25]

Aynı yazısında Kürt tarihi için Şerefhan'ın *Şerefname*'sine gönderme yaparak söylediği veciz sözü birçok kişi tarafından hâlâ kullanılmaktadır: "Kürdlerin târîhi var mı? Bir (Şerefnâme) ile bir millet şeref-i târîhiyyesini veyâhûd târîh-i şerefini tasarruf ve muhâfaza idemez."[26] Cevdet imparatorlukların sonunun geldiğini, farklı bir siyasal sistemin oluşmakta olduğunu fark ediyordu. Bu siyasi fikirlerinde değişim yaratsa da Kürtlere önerdiği model hâlâ Osmanlı içi bir çözüm modeliydi.

Cevdet, milliyetlerin vücut bulduğu bir dönemi ifade ettiği yazısında Osmanlı içinde bir unsur olarak kalmak gerektiğini düşünüyordu. Diğer bir ifadeyle imparatorluk içinde kalıp kalmamak sorusunun alternatifi olarak ayrılıktan, ya da bağımsızlıktan henüz bahsetmiyordu. Kürt milliyetçiliğinin de belirginleşmeye başladığı bu dönemde, Balkan Savaşları sonrasında imparatorluktan ayrılan Balkan halklarının devletleşme örneği olmasına rağmen hâlâ Osmanlı'nın bir unsuru olarak kalınmasına vurgu yapması, bağımsız bir Kürdistan fikrinin çerçevesinin Cevdet'in zihninde netleşmediğini, belki de olmadığını gösteriyordu. Bu yaklaşımı, diğer Kürt entelektüellerinin aynı dönemdeki fikirleri göz önüne alındığında çelişkili bir durum değildir. Çünkü siyasal eylem olarak Şeyh Ubeydullah ile edebi/ideolojik açıdan da Hacî Qadirê Koyî ile başlatılabilecek Kürt milliyetçiliği 1913'lerde henüz somut bir siyasal talebe, bağımsız bir devlet söylemine sahip değildi. Bunun sebeplerinden biri de, Kürt

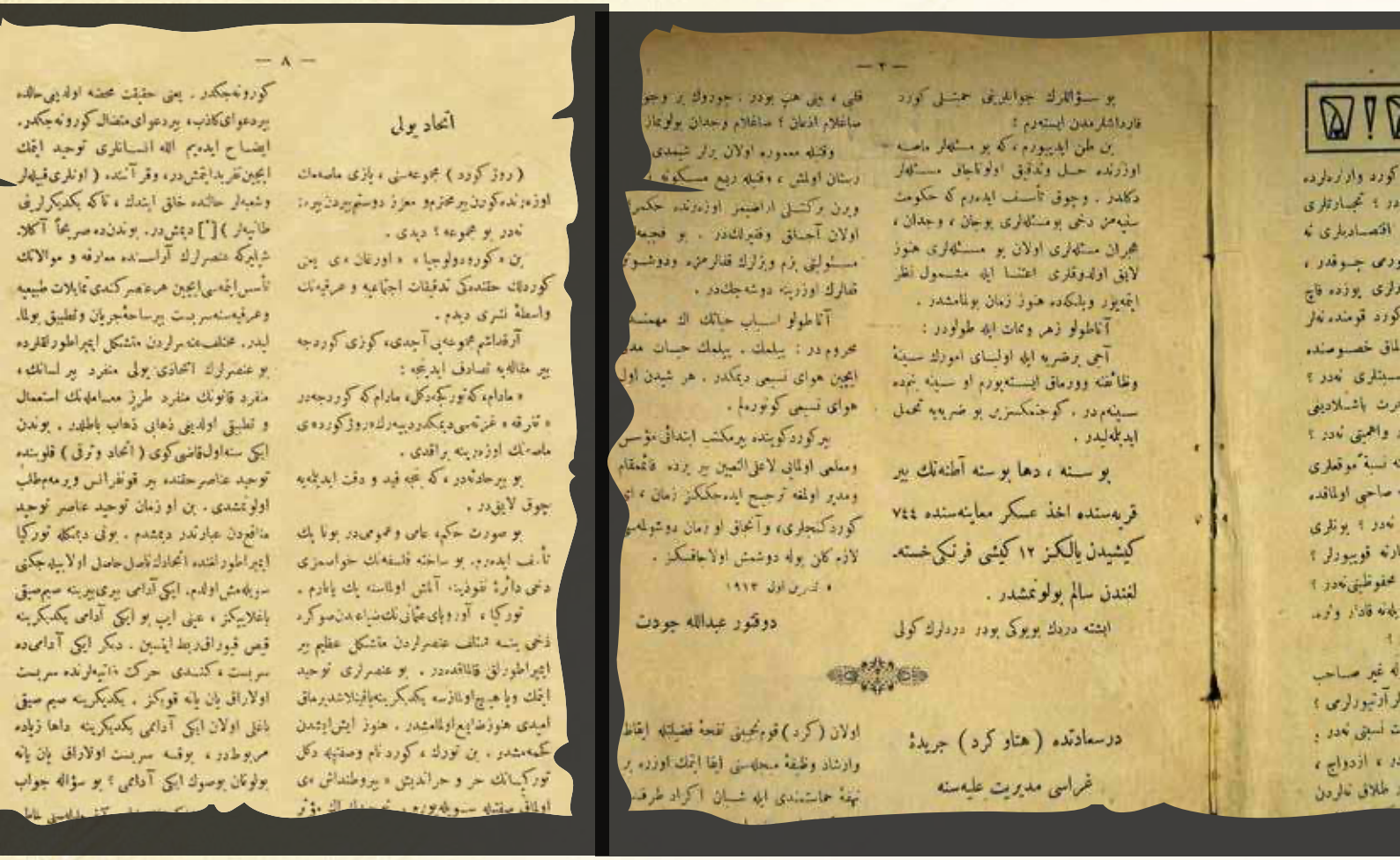

اتحاد یولی

(روژ کورد) مجموعه‌سی ، یازی ماصه‌مك
اوزره‌نده‌کوتی‌یرمحترمو معزز دوستمیزدن‌یازدی :
ندر بو مجموعه ؟ دیدی .
بن « کورده‌دولوجیا » ، « اورتمان » ی یعنی
کوردلك حقنده‌کی تدقیقات اجتماعیه و عرقیه‌نك
واسطهٔ نشری دیدم .
آرقداشم مجموعه‌یی آچدی ، کوزی کوردیجه
بر مقاله‌یه تصادف ایدیجه :
« مادام‌که تورکچه‌دکل ، مادام‌که کوردجه‌در
« ترقه » غرضی‌دیه‌کدردیه‌رك‌روژکورده‌ی
ماصه‌نك اوزه‌رینه یراقدی .
بو پیرحادثه‌در ، که بنجه فید و دقت ایدیلمیه
جوق لایقدر .
بو صورت حکمه عامی و خصوصی‌در یوقا پك
تأسف ایدرم . بو صاحه فلسفه‌نك خواصمزی
دخی دائرهٔ نفوذینه آتش اولاسنه پك یارادم .
تورکیا ، آوروپای عثمانی‌نك ضیاء دن‌صوکره
دخی بنه تنالف عنصرلردن متشکل عظیم بر
ایمپراطورلق قالمامشدر . بو عنصرلری توحید
ایتك ویا هیچ‌اولمازسه یکدیکرینه‌یاقینلاشدیرمق
امیدی هنوزضایع اولمامشدر . هنوز ایش‌ایشدن
کچمه‌مشدر . بن تورك ، کورد نام وصفتیله دکل
تورکیانك حر و حرانديش « پیروطندداشی » می
اولمق صفتیله سویله‌یورم ، [illegible]

— ٨ —

کورونمیجکدر . یعنی حقیقت محنه اولدیی حالده
بردعوای‌کاذب ، بردعوای‌متصال کورونه‌جکدر .
ایضاح ایدیم الله انسانلری توحید اتحاد
ایچین تهدیداتچی‌در ، وقرآننده (اونلری قیامتلر
وشعبه‌لر حالنده خلق ایتدك ، تاکه یکدیکرلریی
طانیه‌لر) [illegible] دیمش‌در . بوندن‌ده صریحاً آکلاشیلیرکه عنصرلرك آراسنده معارفه و موالاتك
تأسس‌اتحادی‌ایچین هرعنصرکندی‌خاصیات طبیعیه
وعرفیه‌سنه‌سربست بیراقیلمق‌وتطبیق یولنه
ایدر . مختلف‌عنصرلردن متشکل ایمپراطورلقلرده
بو عنصرلرك اتحادی یولی منفرد بر لسانك ،
منفرد قانونك منفرد طرز معاملهنك استعمال
و تطبیق اولدیی ذهابی ذهاب باطله . بوندن
ایکی سنه‌اول‌قاضی کوی (اتحاد وترق) قلوبنده
توحید عناصرحقنده بر قوتفرانس ویرمه‌مطلب
اولوغشمدی . بن او زمان توحید عناصر توحید
منافعدن عبارتدر دیه‌شدم . یوقی دیمکله تورکیا
ایمپراطورلغنده اتحادك تأمین حاصل اولابیله‌جکی
سویله‌مش اولدم . ایکی آدامی بری‌بیرینه صمیمیتله
باغلایکز ، عینی ایپ بو ایکی آدامی یکدیکرینه
قیمی قیوداقی‌ربط ایتمیدی . دیکر ایکی آدامی‌ده
سربست ، کندی حرکت ذاتیه‌لرنده سربست
اولارق بان یانه قویکز . یکدیکرینه صمیمیتله
باغلی اولان ایکی آدامی یکدیکرینه داها زیاده
مربوطدر ، یوقسه سربست اولارق بان یانه
بولونان یوصوك ایکی آدامی ؟ بو سؤاله جواب

— ٢ —

بو سؤالك جوابلرینی جمیعتلر کورد
قارداشلرمدن ایستهدیم ؟
بن طن ایدیبوردم ، که بو مسئله‌ی مامه
اوزرنده حل وتدقیق اولونماجاق مسئله‌لردن
دکلدر . وجوق تأسف ایدیرم که حکومت
سنیه‌من دخی بو مسئله‌لری یوخان ، وجدان ،
عیران مسئله‌لری اولان بو مسئله‌لری هنوز
لایق اولدوقلری اعتنا ایله مشمول نظر
ایتمیور وبلکده هنوز زمان بولنامشدر .
آناطولو زهر وحمات ایله طولودر :
آجی برضربه ایله اولیای امورك سینهٔ
وظائفه وورماق ایسته‌یورم او سینه بنده
سینه‌مدر . کوچکمسزین بو ضربه‌یه تحمل
ایدیله‌لیدر .
بو سنه ، دها بو سنه آطه‌نك بیر
قریه‌سنده اخذ عسکر معاینه‌سنده ٧٤٤
کیشیدن یالکز ١٢ کیشی فرنکی‌خسته
لغندن سالم بولونمشدر .
ابتده دردك بویوکی بودر دردلرك کولی

اولان (کرد) قومنجینی نعمهٔ فضیلته اقتباط
وارشاد وظیفهٔ مجلسنی ایفا ایتك اوزره بر
نهضهٔ حاسندی ایله شبان اکراد طرفد

درسعادتده (هتاو کرد) جریدهٔ
غرائی مدیریت علیه‌سنه

دوقتور عبدالله جودت

Rojî Kurd'in 2. sayısında Abdullah Cevdet, İttihâd Yolu yazısı.

milliyetçiliğinin ilk "ötekisi"nin egemenliği altında bulunduğu Osmanlı devleti değil, aksine birlikte aynı toprakları paylaştığı Ermeniler olmasıydı. Bu durum, dinsel bağla bir aidiyet hissettiği devletin "soyut" varlığının reddi yerine, aynı topraklarda yaşadığı Ermenilerin "somut rakipleri" olması algısından kaynaklanıyordu.[27] Bununla birlikte, Cevdet aynı tarihlerde Ermeni entelektüellerin çıkardığı *Jamanak* gazetesinde çıkan bir yazıya cevaben kaleme aldığı ve *İçtihad*'ın 1913'teki 50. sayısında çıkan "Kürdistan ve Ermenistan Mefhumları" başlıklı yazısında Şerefhan ve Hammer'e referanslar vererek Kürdistan tarihini ve Kürtlerin medeniyetini, kültürel tarihlerini vurguladı. Dönemin gittikçe azalan, kimlikleri tekleşen birçok Osmanlı entelektüelinin aksine, aidiyetleri açısından çoklu bir kimliğe sahipti: Kültürel olarak Kürtlüğe sürekli vurgu yapması, aynı zamanda Osmanlı içinde özerk bir unsur iddiasında bulunması ve bununla birlikte Batıcılık akımının öncülerinden olması bu yaklaşımının devam ettiğini gösteriyordu.

Rojî Kurd'in ikinci sayısında da Cevdet, *İttihâd Yolu* başlıklı makalesinde Kürtlere dair düşündüğü siyasi amacı daha ayrıntılı ve örnekleriyle açıklamaya çalışmıştı:

"Türkiye, Osmanlı Avrupası'ndaki topraklarının kaybından sonra bile muhtelif unsurlardan oluşmuş büyük bir imparatorluk olarak kalmaktadır. Bu unsurları birleştirmek veya hiç olmazsa birbirine yakınlaştırmak umudu henüz kaybolmamıştır."[28]

Umudunu kesmediği Osmanlı içinde bir birliğin ilkelerinin ne olması gerektiğini analiz ederken, bunun İsviçre kanton modeli üzerinden zoraki değil gönüllü, fakat çıkarlara dayalı olması gerektiğini ifade etmişti (tesadüftür ki yüz yıl sonra Kürtler bu siyasal yönetim biçimini Ortadoğu'da alternatif bir siyasi model olarak hayata geçirmenin ilk adımlarını atıyorlar). Bunu da şu veciz sözüyle ifade etmişti: "Unsurların birleşmesi unsurların menfaatinden ibarettir."[29]

Önerdiği bu pragmatik birlik yolu, çökmekte olan imparatorluk için bir alternatif olabilir miydi? Milliyetçilikler zamanının ruhu, Kürtlerin bu modern ideoloji içindeki konumu ve Cevdet'in entelektüel yapısının merkezinde yer alan

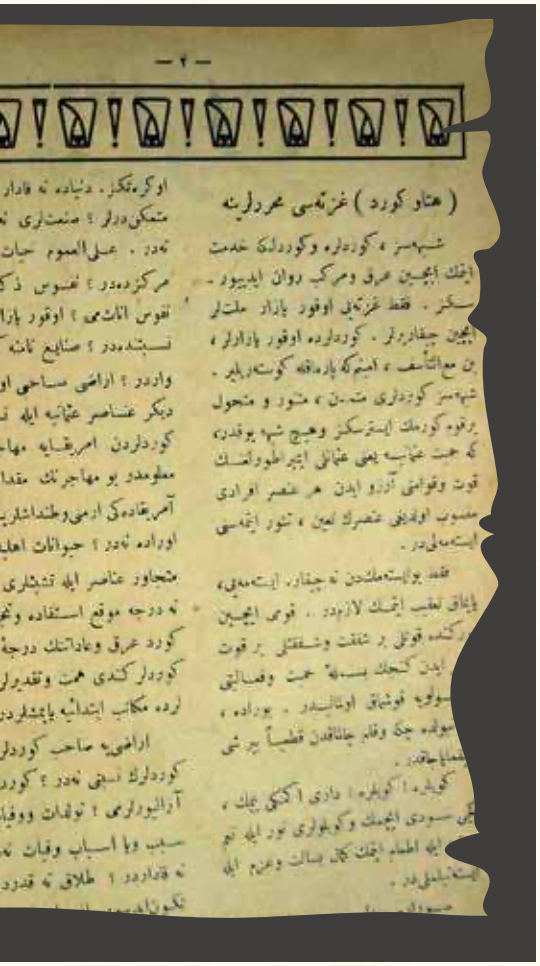

Hetawî Kurd dergisi

Batıcılık/Modernlik fikri bir tarafta, öte tarafta ise yirmi yıldır dile getirdiği imparatorluğun yaşatılması, kurtarılması fikri onu dini referanslarla süslediği Osmanlı içinde böylesi bir pragmatik siyasi modeli önermeye götürmüştü. Dolayısıyla Abdullah Cevdet özellikle Kürt gençlerine ve eğitim görmüş kesimlerine modernleşmeye dair çağrılar yaparken sadece kültürel bir Batıcılık fikri üzerinden değil, bu yazısıyla aynı zamanda siyasi bir alternatif de öneriyordu. Muhtemeldir ki, temel handikabı farklı birçok etnik grup imparatorluktan kopup devletlerini kurarken ve arta kalan topraklarda da Türkçülük akımı iddia sahibi iken önerdiği *birlik yolu*'nun birçok kesimce gerçekçi bulunmaması ve çözüm alternatiflerinden biri gibi ele alınsa da dönemin ruhuna hitap edememesiydi.

Yine *Rojî Kurd*'ün yayın hayatının durdurulmasının[30] ardından yayımlanan *Hetawî Kurd* dergisinde yazdığı yazıda Kürt gençlerinin köylere dönerek edindikleri birikimleriyle kendi toplumları için öğretmenlik yapmalarını öneriyordu.[31] Bu fikrinin yani Kürdistan'a dönüş önerisinin kaynağında diğer ulusal hareketlerden etkilenmesi, özellikle Ermeni gençlerinin Avrupa'da eğitim görüp Ermeni köylerine dönerek okullar kurmaları ve tecrübelerini aktarmaları olduğunu söyleyebiliriz. Bu minvaldeki makaleler, *Rojî Kurd* dergisinin farklı sayılarında farklı yazarlarca da yayımlanmıştı. Cevdet, Hevî cemiyetinin yayın organlarında kaleme aldığı makalelerinde özellikle Kürt gençlerine hitap ediyordu. Eğitimin, modern hayatın, Batılılaşmanın/modernleşmenin, kendi tarihlerini bilmenin ve bunu kendi toplumlarına yaymanın önemini sıklıkla vurgulamıştı.

Abdullah Cevdet Kürt-Ermeni toplumlarının ilişkilerine dair de yazılar yazdı. Özellikle Kürtlerin Ermenilere karşı kışkırtılmasının, Ermeni katliamlarında rol almalarının arkasında Abdulhamid'in olduğunu ve Kürtlerin bu *oyunlara* gelmemesi gerektiğini defalarca ifade etmişti.[32] Hemen öncesinde Abdurrahman Bedirhan da çıkardığı *Kürdistan* gazetesinde benzer minvalde, büyük çoğunluğu Kürt aşiretlerinden müteşekkil Hamidiye Alayları eliyle Ermenilerin katledilmesine karşı makaleler kaleme almıştı, Kürtlerin bu karşı karşıya getirilme oyununa gelmemesi gerektiğini vurgulamıştı.[33] Bedirhan, Osmanlı iktidarına muhalif yayınların basımında Abdullah Cevdet'e ekonomik anlamda da destek vermişti.[34] Aynı yıllar, özellikle Kürt cemiyetlerin kurulması ve yayınlarının çıkmaya başlamasıyla belirgin biçimde hissedilen Kürt milliyetçiliği fikri Abdullah Cevdet'i etkilese de, siyasi fikri, hala savunduğu Osmanlı içinde özerk yönetimlerin ötesine geçememişti. Milliyetçi bir fikre sahip değildi, fakat buna rağmen Ermeni yazarlarca Kürtler ve Kürdistan mefhumlarına dair yazılan aleyhte yazılara cevap veriyor ve Kürt gençlerini ve toplumunu ısrarla "uyanın" içerikli yazılarıyla zamanın ruhuna göre hareket etmeye davet ediyordu, hatta ısrar ediyordu.[35]

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Cihan Harbi'nde yenilmesi Cevdet'in inandığı imparatorluk çatısı altında birlikte yaşama fikrini de anlamsızlaştırmıştı ve bu durum aynı dönemde Kürtlere dair yazdığı yazılarında da görülüyordu. Cevdet 1918'de çıkan haftalık Kürtçe-Türkçe *Jîn* dergisinde de yazmıştı.[36] Bu dergiye yazdığı yazısında, Kürtlerin dönemin Amerika Birleşik Devletleri başkanı Wilson adıyla hazırlanan prensiplerine gönderme yaparak bir siyasi pozisyona sahip olmaları gerektiğini vurguladı.[37] Cevdet buradaki yazısında "Eski ideolojiler, eski siyasal ve sosyal ideolojiler çöküyor; başka ilkeler, başka önderler yükseliyor; akıl öfkeye egemen, karanlık aydınlığa mahkum oluyor" diyor ve devam ediyordu, "Kürtler! Böyle bir çağın böyle bir kıyametinde uyumak mümkün müdür? "Ey Kürd, uyan" diye bağırmaya ben gerek görmem. Çünkü eğer Kürdler uykuda, hâlâ uyku-

da iseler, çoktan, pek çoktan ölmüşler demektir."[38] Bunu vurguladığı yazısının başlığı "Kürtler Uykuda Değil"dir. Savunduğu aydınlanmacı yaklaşımını Kürtler söz konusu olunca, özellikle savaşın hemen ardından daha belirgin bir biçimde sürdürdü. Cevdet, eskinin ideolojilerinin ve sistemlerinin çökmekte olduğunu ve Wilson Prensipleri'ne gönderme yaparak yeni bir siyasal düzenin kurulduğunu yazarken "başka ilkeler"in yükseldiği, farklı bir şekilde ifade edersek, yeni bir dünya nizamının oluştuğu böylesi bir zamanda, Kürtlerin de yerlerini alması gerektiğine ısrarla vurgu yapmıştı. Kürtlere uyanmalarını ve bu yeni dönemde yerlerini almaları gerektiğini adeta çaresizce ifade ettiği yazılarında, bir anlık bir gecikmenin ölümle eşdeğer olduğunu söylüyordu. Ki Kürtlerin 20. yüzyıldaki durumu, bahsettiği nizamda yerlerini alamaması bu öngörüsünü doğrulamıştı.

Cevdet'in *Jîn* dergisindeki bu yazıları, o güne dek yazılarının merkezinde yer alan Osmanlıcılık fikrine dair vurgunun azlığı, bu yeni siyasi nizamda Kürtlerin yerlerini almaları gerektiğine dair tutumu siyasal açıdan fikrinin değiştiğini gösteriyordu. Osmanlı'nın savaşta yenilmesinden sonra Kürtlerin, ulusların kaderlerini belirlemeleri açısından oluşan siyasi ilkeleri vurgulaması bunu doğruluyordu. Hanioğlu, Cevdet'in savaş sonrası ve "Anadolu hareketinin başarısı" öncesinde Kürdistan düşüncesinin önemli savunucularından olduğunu söyler. Hatta 1918 sonrası Ortadoğu toplumlarına rağmen Batılı devletler eliyle gerçekleştirilen, kültürel ve siyasal sınırların hesaplanmadan çizildiği böylesi bir süreçte Osmanlı devletinin de Batılı devletler gibi bu emperyalizme özendiğini ifade eder.[39] Cevdet'in bahsettiği bu yeni oluşan sistemde Kürtler yerlerini alamamıştı. Bunun birçok sebebi vardı; Cevdet ve bir parçası olduğu Kürt entelektüel çevresini ilgilendirmesi açısından, onlara dair temel eksikliğe vurgu yapmak gerekirse: Kürtlerin haklarını savunurken dönemin fikri yapısını ve dönüşümünü yerinde tespit etseler de, bunu iddia sahibi oldukları Kürtler ve Kürdistan'a taşırma konusunda ciddi handikapları vardı. Hemen hepsi İstanbul'daydı ve oradan bu oluşan yeni dünya nizamında bir avuç entelektüel ve siyasetçi olarak Kürtlere yer açmaya çalışıyorlardı. Oysa birçoğu savundukları Kürt toplumunun hakikatlerinden hem düşünsel hem de fiziksel olarak çok uzaktaydılar. İmparatorluktan ayrılan diğer toplumların entelektüelleri mücadelelerini özellikle kendi topraklarında verirken, dönemin Kürt entelektüelleri bu öncülüğü, İstanbul'dan ya da Kürdistan dışından yapabileceklerini sandılar. Söyledikleri dönemin anlaşılması açısından önemliydi fakat uygulama safhasında bulunmamaları, Kürdistan yerellerinde bambaşka iktidar ilişkilerinin olması ve İstanbul entelektüellerinin ve bir avuç siyasetçisinin buna müdahil olamaması Cevdet'in bahsettiği yeni nizamda Kürtlerin yer bulmasını engelleyen sebeplerden biriydi.

Kürdistan Teali Cemiyeti'nin etkinliklerine ve düşüncelerine aktif bir biçimde katılan Cevdet ve dönemin Kürt entelektüelleri siyasal açıdan başarısız olmuşlardı. Cevdet, cumhuriyetin kuruluşundan sonra Kürdistani fikirlerini artık savunmasa da adeta tecrit edilecekti. Fakat İttihatçıların iktidarda olduğu zamana nazaran cumhuriyet sonrası dönemden ölümüne dek fikirleri pek engellenmemiş ve *İctihad* kapatılmamıştı. Bunda karşılıklı bir *anlayış* söz konusuydu, cumhuriyet elitlerini fazla eleştirmemesi, I. Cihan Harbi sonrasındaki Kürdistani fikirlerini dillendirmemesi ve aynı zamanda Batılılaşmaya dair yazdıklarının da bu cumhuriyet elitlerinin düşüncelerine paralel olması onun entelektüel faaliyetlerini sürdürmesini sağlamıştı.

SONUÇ

Abdullah Cevdet istikrarlı bir biçimde muhalefetini sadece yayın yoluyla sürdürmüştü. Diğer birçok İttihatçı -özellikle 1907 Kongresi sonrası iktidarı ele alan ekibin mensupları- ise hayatlarını genelde Osmanlı devletinin kurtarılması "misyonuyla" ve özellikle II. Meşrutiyet sonrasında merkezi bir Türk devleti oluşturma çabalarıyla geçirmişti. Bunu başardıklarında "vatanseverliklerinin" aslında ileride ırkçılığa varacak bir Türk milliyetçiliğini barındırdığı da ortaya çıkacaktı. Lakin bu durum ilk zamanlarda Osmanlıcılık fikri altında savunulduğundan anlaşılması zaman alacaktı. İttihatçıların düşünce yapıları iktidardan düşmeleriyle bitmeyecek, yeni oluşan cumhuriyete ilham verecek, Kemalist rejimde varlığını sürdürecekti. Bu nedenle imparatorluk ile cumhuriyet arasında bir kopuş değil, İttihatçıların köprü rolünü üstlendikleri bir geçiş ve süreklilik olduğu söylenebilir.

Böylesi bir sürecin entelektüel ve kısmen de siyasal ak-

törlerinden biri olan Abdullah Cevdet'in Kürtlerin siyasal statüsüne dair zamanla dönüşen siyasi fikirlerini; Osmanlının bir unsuru, Osmanlı içinde özerk bir Kürdistan, 1918'lere gelindiğinde ise içinde yer aldığı Kürdistan Teali Cemiyeti çevresinin geniş bir kesiminin savunduğu bağımsız bir Kürdistan olarak sıralayabiliriz. Cevdet, tüm bu dönüşümlerde entelektüel olarak etkin bir pozisyonda olmasına ve "cumhuriyet inkılapları" olarak ifade edilen cumhuriyetin modernleşme adımlarına fikir babalığı yapmasına rağmen[40], her iki rejimde de siyaseten etkisiz ve başarısız bir hayat yaşadı. Kürt milliyetçiliği şekillenmeye başladığında Kürt entelektüellerinin kurduğu cemiyetlerde ve yayımladıkları gazete ve dergilerde yazınsal olarak yer alsa da, idari görevlerden uzak durdu. Avrupa'dan ve İstanbul'dan Kürtlere, Kürdistan'a seslenen, ısrarla modernleşmeyi salık veren ama kendi kimliğini tekleştirmeyen, dönemin çoklu kimliğe sahip idealist bir Osmanlı entelektüeli olarak kaldı. ●

AYHAN IŞIK
UTRECHT ÜNİVERSİTESİ, TARİH VE SANAT TARİHİ-SİYASİ TARİH BÖLÜMÜ DOKTORA ÖĞRENCİSİ

DİPNOTLAR

1 M. Şükrü Hanioğlu, 'İttihatçılık.', in *Dönemler ve Zihniyetler*, vol. 9, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 249–57. Hanioğlu, ittihatçılığı genelde 1905'lerdeki dönüşümünden sonra aldığı yeni durum için bir adlandırma olarak kullanırken, Kieser "İttihat ve Terakki Partisi üyelerine batıda genel olarak "ittihatçılar" adı veriliyordu" diyor (2005:385).

2 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*, 6. bsk, 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), 31.

3 Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği, 1913-1918*, 3. baskı, İletişim Yayınları ; Araştırma-Inceleme Dizisi 1322. 225 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 19.

4 Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, 25.

5 Age, 26.

6 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*, 17.

7 Malmîsanij, *Yüzyılımızın Başlarında Kürt Milliyetçiliği ve Dr. Abdullah Cevdet*, 19.

8 Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, 47–48.

9 "Osmanlı devletinde Abdülhamit devrinde de Türkler için tek servet kaynağı devletti. Bu itibarla devlete karşı çalışmak için ya devletin etkisinin asgariye indiği Mısır gibi bir emirlikte "hami" bulmak veya doğrudan doğruya devletten yararlanmak gerekiyordu. Nedeni ne olursa olsun idealleri para karşılığında değiştirme ve "dondurma" tutumunun Jön Türklere büyük zararlar vermiş olduğu muhakkaktır. Cenevre grubunun da faaliyetleri, sonunda liderlerinin 1899 ve 1900'de Padişah'tan iş kabul etmeleriyle bitecekti" (Mardin, 1999:139).

10 Malmîsanij, *Yüzyılımızın Başlarında Kürt Milliyetçiliği ve Dr. Abdullah Cevdet*, 99–101.

11 Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, 55.

12 Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938 = Verpasste Friede: Mission, Ethnie Und Staat in Den Ostprovinzen Der Türkei 1839-1938*, 2. baskı, Iletişim Yayınları 1075 (İstanbul: İletişim, 2005), 391.

13 Hanioğlu, 'İttihatçılık.', 249.

14 M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İşletme ve Iktisat Serisi, no. 3 (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981), 218; Malmîsanij, *Yüzyılımızın Başlarında Kürt Milliyetçiliği ve Dr. Abdullah Cevdet*, 1. baskı. (Uppsala [Sweden]: Jina Nû Yayınları, 1986), 103.

15 Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, 5; Türkiye Diyanet Vakfı, ed., *İslâm Ansiklopedisi*, vol. 1 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988).

16 Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, 21.

17 Alişan Akpınar, "İttihatçı Bir Kürt Aydını: Dr. Abdullah Cevdet'in Yazıları", *Vesta* Güz Sayısı, no. 1 (2003): 280–98.

18 Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, 316–17.

19 Kerem Ünüvar, 'Abdullah Cevdet', in *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası*, 8. baskı, Cilt 1, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 98–103.

20 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*.

21 Dündar, *Modern Türkiye'nin şifresi*, 67.

22 Politika konusunda bir istisna, Cevdet'in 1910 yılında kurulan *Osmanlı Demokrat Fırkası*'nın ikinci başkanı olarak siyasette etkin olmaya çalışmasıdır. Ancak fırka başka bir gruba katılınca pasif bir bir konumu benimsemiştir. Malmîsanij, *Yüzyılımızın Başlarında Kürt Milliyetçiliği ve Dr. Abdullah Cevdet*, 105.

23 Malmîsanij, *Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti İlk Legal Kürt Öğrenci Derneği* (İstanbul: Avesta, 2002); Serhat Bozkurt and Sezen Bilir, eds., *Hînkerê Zimanê Kurdî Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti: İlk Pratik Kürtçe Öğrenme Kitabı*, Bgst Yayınları ; Kültürel çoğulculuk Dizisi 24. 3 (İstanbul: Bgst Yayınları, 2008); Duman, Gülseren, '"The Formations of the Kurdish Movement(s) 1908-1914: Exploring the Footprints of Kurdish Nationalism,"' (Boğaziçi University, Atatürk Institute for Modern Turkish History, Unpublished Thesis., 2010); Kadri Cemil Paşa, *Doza Kurdistan = (Kürdistan Davası): Kürt Milletinin 60 Yıllık Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, 2. basım (Ankara: Öz-Ge Yayınları, 1991).

24 Kürdoloji Çalışmaları Grubu, *Rojî Kurd 1913* (İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, 2013).

25 Age, 241–42.

26 Kürdoloji Çalışmaları Grubu, *Rojî Kurd 1913*, 99.

27 Ayhan Işık, 'Kurdish and Armenian Relations in The Ottoman Kurdish Press (1898-1914)' (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi,Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, l, 2014), 107.

28 Kürdoloji Çalışmaları Grubu, *Rojî Kurd 1913*, 265–267.

29 *Age*, 265–267.

30 Age, 66.

31 Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, 318; Duman, Gülseren, '"The Formations of the Kurdish Movement(s) 1908-1914: Exploring the Footprints of Kurdish Nationalism,"' 124.

32 Janet Klein, 'Çatışma ve İşbirliği: Abdulhamid Dönemi Kürt-Ermeni İlişkilerini Yeniden Değerlendirmek (1876-1909)', in *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu*, 1. Baskı, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012), 193; Koç, Yener, 'Bedirxan Pashazades Power Relations and Nationalism (1876-1914)' (Yayınlanmamış Tez, Boğaziçi University, 2012), 142; Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri* (İstanbul: Med Yayınları, 1991).

33 Işık, 'Kurdish and Armenian Relations in The Ottoman Kurdish Press (1898-1914)'.

34 M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation For A Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Studies in Middle Eastern History (Oxford ; New York: Oxford University Press, 2001), 59; Malmîsanij, *Yüzyılımızın Başlarında Kürt Milliyetçiliği ve Dr. Abdullah Cevdet*, 28.

35 Akpınar, 'İttihatçı Bir Kürt Aydını: Dr. Abdullah Cevdet'in Yazıları'.

36 Malmîsanij & Mahmud Lewendî, *Rojnamegeriya Kurdi (1908 - 1992)*, 2. Baskı. (Ankara: Öz-Ge Yayınları, 10:42:47), 54–70; Tahir Baykuşak, 'The Role of the Press in the Construction of Kurdish Collective Identities: A Case Study On "Jîn" Journal (1918-1919)' (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi,Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, 2014); Mehmet Emin Bozarslan, *Jîn : Kovara Kurdi-Tirkî:Kürdçe-Turkçe Dergi 1918-1919* (Uppsala: Deng Yayınevi, 1985).

37 Malmîsanij, *Yüzyılımızın Başlarında Kürt Milliyetçiliği ve Dr. Abdullah Cevdet*, 97.

38 Age, 96–97.

39 Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, 320–21.

40 Mustafa Gündüz, 'Mustafa Kemal Ve Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitim Ve Kültür Hayatına Abdullah Cevdet'in Etkileri', *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 5/1 (Kış 2010): 1067–88.